

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

БИЧУК ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК [1:316.3](477)(043.3)

**ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ У СОЦІАЛЬНО-
ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

Науковий керівник: доктор філософських наук
САМЧУК Зореслав Федорович,
головний науковий співробітник,
Інститут вищої освіти Національної академії
педагогічних наук України.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ВАШКЕВИЧ Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, професор кафедри
управління та євроінтеграції;

кандидат філософських наук, доцент
БОЙЧЕНКО Михайло Іванович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, доцент кафедри
філософії.

Захист відбудеться 21 квітня 2011 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.456.01 в Інституті вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за адресою : 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9, 9-й поверх, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за адресою : 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9.

Автореферат розісланий “19” березня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук, доцент

Горбунова Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Суперечливість і проблемні аспекти сучасного розвитку української державності істотним чином детерміновані закономірностями й особливостями становлення української національної свідомості та ідейно-світоглядного цілепокладання. Зазначений аспект об'єктивно актуалізує потребу досліджень теоретико-концептуального доробку щодо національної ідеї, генерованою українською інтелектуальною спадщиною на зламі XIX – XX століть.

Національна ідея є формою рефлексії нації над сутністю та сенсом існування її спільноти, відображає сукупність аксіологічних та телеологічних орієнтацій національного буття, формується на підставі соціально-історичних традицій, культури, менталітету нації і відповідно сама впливає на ці фактори, функціонуючи як своєрідна животворча свідомість, джерело культурно-історичної динаміки національного буття. Онтологічно національна ідея детермінована прагненням народу якомога повніше реалізувати закладений у його життєдіяльності потенціал, а також усвідомленим наміром організувати власне соціально-економічне, національно-політичне та духовно-світоглядне буття в ефективних і автентичних нації формах.

Українська національна ідея є рефлексійним віддзеркаленням симбіозу українських інтересів у політичній, соціально-економічній, духовно-культурній та історичній сферах. Її системне, комплексне сприйняття і збалансоване оформлення у вигляді телеологічних пріоритетів – надзвичайно складна світоглядно-інтерпретаційна проблема, яка з об'єктивних причин виявилася найбільш загостреною на зламі XIX – XX століть – у період інтенсивного становлення смислових та ціннісно-цільових пріоритетів життєдіяльності українства.

Попри появу впродовж попередніх двох десятиліть ґрунтовних наукових досліджень, в яких висвітлювалися ідейно-світоглядні надбання української інтелектуальної еліти кінця XIX – початку XX століть щодо закономірностей генерування уявлень про українську ідею, все-таки низка істотних, аргументаційно та верифікаційно вагомих аспектів з цього тематичного напрямку залишається недостатньо проаналізованою, теоретично необґрунтованою.

У дисертаційному дослідженні проаналізовано особливості ідейного еволюціонування найбільш впливових світоглядно-телеологічних напрямів (народництва, соціалізму, консерватизму, націоналізму), з'ясовано змістовні параметри національної ідеї, генерованої репрезентантами різних напрямків суспільної думки тогочасної України.

Ступінь наукової розробки проблеми. Особливості й закономірності становлення національної ідеї висвітлювалися у працях провідних

представників світової філософської думки – Й.Фіхте, Г.Гегеля, Й.Гердера, А.Міцкевича, Дж.Матціні, Т.Масарика, Е.Ренана, Ф.Шеллінга, Ф.Шлейєрмахера та інших. Серед сучасних західних авторів зазначену проблематику опрацьовують Б.Андерсон, Дж.Армстронг, Е.Балібар, І.Берлін, Р.Брюейкер, А.Вінер, Е.Гелнер, Е.Гобсбаум, К.Дойч, К.Келхун, А.Колінз, Я.Крейчі, О.Лемберг, Е.Сміт, Е.Топіч, Л.Фойер, К.Хюбнер, Е.Шилз, а також представники української діаспори І.Лисяк-Рудницький, Р.Шпорлюк. Серед російських науковців різноманітні аспекти національної ідеї досліджували Л.Авдєєва, Н.Біккенін, П.Гуревич, О.Дугін, С.Кара-Мурза, В.Константинов, В.Межуєв, А.Твердовська, Є.Троїцький, А.Уледов та інші.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у різних аспектах проблематику генерування та трансформації української національної ідеї досліджувало чимало видатних представників української соціально-філософської думки – М.Драгоманов, І.Франко, Ю.Бачинський, Леся Українка, М.Чубинський, М.Міхновський, М.Грушевський, М.Туган-Барановський, М.Шаповал, В.Липинський, В.Винниченко, Д.Донцов, С.Томашівський, М.Сціборський, С.Дністрянський, В.Старосольський, О.Бочковський, Ю.Вассиян.

Теоретичним осмисленням генезису становлення української національної ідеї на зламі ХІХ – ХХ століть активно займаються вітчизняні дослідники: Є.Андрос, В.Андрущенко, І.Варзар, М.Вівчарик, Т.Воропай, В.Горбатенко, І.Грабовська, О.Гринів, Я.Грицак, В.Заблоцький, Ф.Канак, А.Карась, М.Кармазіна, Г.Касьянов, В.Кремень, І.Кресіна, В.Лісовий, В.Малахов, М.Михальченко, О.Мостяєв, М.Надольний, А.Погрібний, С.Римаренко, З.Самчук, В.Сергійчук, М.Степико, В.Ткаченко, Л.Шкляр та інші.

Однак, незважаючи на значну кількість публікацій з окремих аспектів порушеної нами проблеми, простежується недостатня кількість досліджень, у яких систематизовано логіку й закономірності становлення уявлень про українську національну ідею у вітчизняній соціально-філософській думці кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках колективної теми відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти АПН України: «Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді» (державний реєстраційний номер №0106U002013).

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні закономірностей еволюціонування соціально-філософських уявлень про українську національну ідею, теоретично обґрунтованих представниками основних напрямів української суспільної думки на зламі ХІХ – ХХ століть, і впливу цього процесу на суспільне буття України.

З огляду на мету дисертаційного дослідження визначено такі **дослідницькі завдання**:

- визначити світоглядно- аксіологічні джерела формування української світоглядної еліти XIX – початку XX століть як генератора національної ідеї України;

- проаналізувати генезис піднесення «українського питання» до рівня ключової світоглядно-телеологічної проблеми, стрижнем якої стала національна ідея; визначити сукупність детермінант, що здійснили вирішальний вплив на розвиток уявлень про українську національну ідею наприкінці XIX – на початку XX століть;

- з'ясувати значущість об'єктивних та суб'єктивних чинників, які детермінували закономірності й особливості змістовного генезису уявлень про українську національну ідею; виявити корелятивний зв'язок між змістом української національної ідеї та світоглядними, культурно-цивілізаційними, ментально-вольовими й іншими ознаками українського народу на зламі XIX – XX століть;

- розкрити генезис і закономірності формування народництва, соціалізму, консерватизму та націоналізму як ключових ідейно-світоглядних напрямів суспільної думки України кінця XIX – початку XX століть; здійснити порівняльний аналіз основних концептуальних підходів до функціонально-інструментального покликання української національної ідеї;

- визначити ключовий фактор, який став на заваді злиттю елементів українського визвольного потенціалу в системну взаємопотенціуючу єдність;

- з'ясувати логіку й закономірності еволюціонування автономістської та самостійницької ідейних парадигм, боротьба яких детермінувала динаміку й змістовну концептуалізацію уявлень про українську національну ідею;

- проаналізувати причини української бездержавності, обґрунтувати доцільність побудови суверенної держави як необхідної передумови повноцінного розвитку нації, реалізації її потенціалу в усіх сферах суспільного буття;

- концептуалізувати значення, яке відводиться українській національній ідеї в контексті консолідації українського суспільства та утвердження суверенної держави.

Об'єктом дослідження постає українська національна ідея як результат відображення українських національних інтересів у політичній, соціально-економічній, духовно-культурній та історичній сферах.

Предметом дослідження є еволюція уявлень про українську національну ідею в соціально-філософських системах України кінця XIX – початку XX століть.

Методологічна основа дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на використанні сукупності загальнофілософських та соціально-філософських методів із метою забезпечення об'єктивності, обґрунтованості й достовірності наукових результатів.

У роботі застосовано такі методи: діалектичний – для дослідження процесів і явищ ідейно-світоглядної сфери у розвитку і взаємозв'язку; єдності історичного та логічного – з метою з'ясування особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлень про українську національну ідею на рівні творчості представників ключових напрямків суспільної думки України кінця ХІХ – початку ХХ століть; індукції – для узагальнення процесів ідейно-світоглядної сфери з високим ступенем достовірності; дедукції – задля виведення логіки одиничного із загального, а також конкретно-історичного із трансісторичного; проблемний – для здійснення проблемного структурування ідейно-світоглядної сфери, типологізації та ієрархізації проблемних факторів, їхніх зв'язків, взаємодії та можливих наслідків; системний – для розгляду ідейно-світоглядної сфери як цілісного соціального явища, яке утворюють взаємопотенціюючі елементи; компаративістський – із метою виявлення сутнісних відмінностей уявлень про ідеологію представників різних напрямків суспільної думки України кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системному аналізі становлення соціально-філософських уявлень про українську національну ідею, у з'ясуванні закономірностей перебігу цього процесу та його впливу на суспільне буття України на зламі ХІХ – ХХ століть. Вона віддзеркалена в **наукових положеннях, що виносяться на захист:**

1. На підставі аналізу сутнісних відмінностей виокремлено три якісні етапи – українознавчий (перша чверть ХІХ століття), українофільський (20-ті – 60-ті роки ХІХ століття) та власне український (починаючи з 80-х років ХІХ століття) – ідейного еволюціонування української світоглядної еліти, яким притаманна спадкоємність і водночас розвиток на вищому теоретичному щаблі визначальних для буття українства пріоритетів. З'ясовано, що основною спонукою рефлексій кожного із зазначених етапів була реалізація суспільних перспектив українського народу.

2. Визначено закономірності еволюціонування поглядів на сутність українського цивілізаційного фактора, внаслідок чого «українське питання» було підняте до рівня ключової світоглядно-телеологічної проблеми, стрижнем якої стала національна ідея – всебічний розвиток та актуалізація сутнісного потенціалу українства.

3. Доведено, що розвиток уявлень про українську національну ідею на зламі ХІХ – ХХ століть в основному був детермінований взаємодією трьох факторів: 1) конкретно-історичного стану соціального й духовно-світоглядного буття українського народу, 2) ідейної спадкоємності насамперед аксіологічного та телеологічного гатунку, 3) індивідуально-вольовим рівнем концептуалістів української національної ідеї.

4. З'ясовано, що на зламі XIX – XX століть під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників світоглядна основа дискурсу щодо української національної ідеї перебувала в стадії інтенсивного становлення, систематизації аргументів на користь різних, часто взаємовиключних, ідейних пріоритетів і преференцій. Виявлено, що така особливість значною мірою зумовила суперечливість та амбівалентність змістовних та цілепокладаючих уявлень про національну ідею.

5. Обґрунтовано закономірності формування наприкінці XIX – на початку XX століть в українському інтелектуальному середовищі світоглядних течій народництва, соціалізму, консерватизму, націоналізму та інших ідейно-світоглядних напрямів, які виявилися наслідком питомо української самоідентифікації суспільної еліти українства. Здійснено порівняльний аналіз основних концептуальних підходів до покликання української національної ідеї.

6. Обґрунтовано, що основною проблемою української соціально-філософської думки була різновекторність підходів до ідеї національного самовизначення: попри спільну стратегічну мету у вигляді національної емансипації, її змістові параметри тлумачилися ідейними напрямами по-різному, що стало на заваді злиттю елементів українського визвольного потенціалу в системну взаємопотенціуючу єдність.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у виокремленні світоглядних особливостей і закономірностей концептуалізації національної ідеї ключовими репрезентантами соціально-філософської думки кінця XIX – початку XX століть. Одержані наукові результати мають істотне теоретико-методологічне та праксеологічне значення, оскільки надають сфері знань про українську національну ідею критеріальної виразності й переконливості, концептуалізують епістемологічні ресурси, необхідні для вичерпного з'ясування закономірностей функціонування ідейно-світоглядної сфери.

Висновки дисертації сприяють поглибленому розумінню ідеологічного еволюціонування, специфіки становлення аксіологічно-телеологічних пріоритетів. Основні наукові результати дисертації можуть бути використані в подальшій розробці ідейно-світоглядних аспектів соціальної філософії та філософії історії, при формуванні курсів з історії української філософії.

Апробація дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися та доповідалися на засіданнях кафедр соціології, філософії та релігієзнавства Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки, а також у роботі всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Нова соціокультурна реальність в Україні: теорія, методологія, практика» (м.Київ, 2008); «Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми» (м.Київ, 2008);

«Політичні технології: інструмент управління чи маніпуляцій?» (м.Київ, 2008); «Європейські цінності та українські реалії (до 80-ліття від дня народження О.І.Яценка)» (м.Київ, 2009); «Філософія гуманітарного знання після Вільгельма Дільтея» (м.Чернівці, 2009).

Публікації. Результати наукового доробку представлено у 5 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертаційної праці. Мета і завдання дослідження, його концептуальна основа та зміст зумовили відповідну структуру дисертації: вступ, три розділи, поділених на підрозділи, висновки та список використаних джерел (370 найменувань). Загальний обсяг дисертації складає 200 с., із них основного тексту – 175 с., список використаних джерел – 25 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь її опрацювання у науковій літературі, сформульовано мету, основні завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну дисертації та практичне значення одержаних результатів, висвітлено аспект попередньої апробації результатів дослідження, представлено структуру дисертаційної праці.

У **першому розділі** – «Світоглядні передумови становлення уявлень про українську національну ідею» – простежено процес формування української інтелектуальної еліти, висвітлено особливості розвитку її державницького мислення в умовах розірваності між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Підрозділ 1.1. «Генезис ідейних пріоритетів соціально-філософської думки України другої половини XIX століття» присвячено системному аналізу закономірностей ідейно-світоглядного становлення соціально-філософської думки України другої половини XIX століття. З'ясовано, що вона еволюціонувала за трьома напрямками: демократичного радикалізму, соціального реформаторства та задоволення національних прагнень. Попри істотні світоглядно-концептуальні відмінності, зазначені ідейні напрями солідаризувалися щодо ключового телеологічного акценту – відстояти національні права українства.

Основний внесок цього періоду в генерування уявлень про українську національну ідею полягав у знаходженні й концептуалізації сутнісної єдності українства, яке прагнуло знівелювати територіальні, конфесійні, мовні та інші відмінності українців, розділених Російською та Австро-Угорською імперією. Національне відродження кінця XIX століття виникло не випадково: воно виявилось закономірним продовженням, ідейно-світоглядним підсумком і

спадщиною двох попередніх періодів національного самоусвідомлення – реставраційного періоду (80-ті роки XVIII століття – перша чверть XIX століття) та часів українського романтизму (20 – 60-ті роки XIX століття).

Підрозділ 1.2. «Особливості й закономірності світоглядної еволюції кінця XIX – початку XX століть» підпорядковано меті структуризації ідейно-концептуального становлення суспільно-політичної думки України означеного періоду. У середовищі української інтелектуальної еліти з'явилися теоретичні розробки різного рівня наукової обґрунтованості й глибини, в яких аналізувалась поліаспектна проблема української ідеї. Основним досягненням інтелектуального проводу українства стало піднесення «українського питання» до рівня ключового світоглядно-аксіологічного фактора.

Найбільшим впливом на громадську думку відзначався народницький напрям, котрий основним критерієм дослідження суспільства вважав фактор народу – його добробуту та прав. На переконання представників соціалістичного напрямку, політична сепаратизація тодішньої України не віддзеркалювала прагнення широкого загалу українського суспільства. Українські консерватори концептуалізували ідею державності України, приділяли першочергову увагу розробці різних аспектів генеалогії влади, якості політичного проводу та суспільного покликання еліти. Націоналістичний напрям виходив з імперативного права кожної нації на державну незалежність, тому основну увагу зосереджував на дослідженні перспектив набуття Україною державності.

Другий розділ «Концептуалізація національної ідеї в соціально-філософській думці України на зламі XIX – XX століть» присвячено виявленню особливостей і закономірностей генезису уявлень про українську національну ідею в означений період.

У підрозділі 2.1. «Аксіологічно-телеологічна картина світу народницького напрямку» з'ясовано ціннісно-цілепокладаючі пріоритети народницького ідейно-світоглядного напрямку. На переконання народників, фундаментом, на якому варто вибудовувати українську державність, є опора на власні сили та притаманні українству споконвічні цінності демократизму, безкласовості, народоправства, розуміння народу як об'єднання всіх громадян, що проживають в Україні незалежно від етнонаціональної, партійно-класової і соціально-економічної приналежності, віросповідань та мов.

Основну увагу народницький напрям зосереджував на ключових факторах буття народу – його інтересах, ідеалах, проблемах. Натомість фактори державотворення для народників мали другорядне значення. Представники цього світоглядного напрямку заперечували доцільність державотворення насамперед тому, що перспективи побудови національної держави в них асоціювалися з намірами української буржуазії; натомість народ нібито оперував пріоритетами недержавного суспільства.

У підрозділі 2.2. «Українська національна ідея у віддзеркаленні соціалістичного світогляду» окреслено сутність соціалістичної парадигми та її впливу на особливості й закономірності концептуалізації національної ідеї в соціально-філософській думці України кінця XIX – початку XX століть.

Предметному оперуванню соціалістичним підходом притаманні три важливі для дослідницьких процедур особливості. По-перше, соціалістичний світогляд значною мірою визначав тогочасні ідейні пріоритети та преференції української духовної еліти в цілому, тому скласти об'єктивне враження про феноменологію підходів до онтології української національної ідеї поза соціалістичним фактором є наміром апріорі безперспективним. По-друге, «латентна соціалістичність» створює перешкоди намірам структуризації цього світоглядного масиву за ідейно-аксіологічними, телеологічними та ідеологічними акцентами. По-третє, істотну дослідницьку трудність складає ширина ідеологічного діапазону, об'єднаного під дахом соціалізму кінця XIX – початку XX століть. Тут і власне соціалісти, і соціал-демократи, і марксистичні і загалом усі сегменти лівого ідейно-світоглядного спрямування.

У підрозділі 2.3. «Ідейні пріоритети українського консерватизму» здійснено аналіз особливостей бачення української національної ідеї українським консервативним середовищем.

Незважаючи на світоглядно-телеологічні розбіжності, мислителів консервативного напрямку об'єднувало сповідування однакових критеріїв історичної оцінки (українська державність із монархічною формою правління, етичні засади честі й гідності, релігійний етос, відповідальність провладу за долю нації), а також три ключові стратегіми: 1) визнання за державою домінуючої ролі в суспільно-економічному житті; 2) обґрунтування неприйнятності ліберально-демократичних засад для тогочасного українського суспільства; 3) інтенсивні пошуки ефективних методів оптимальної організації державного ладу та суспільних відносин – насамперед у форматі заміни демократичних форм державним устроєм, який ґрунтується на представництві та взаємопотенціуючій співпраці всіх класів і станів.

Фундатори українського консерватизму інтерпретували національну ідею стратегією, визначальним чинником консолідації та оптимального розвитку української нації.

У підрозділі 2.4. «Світоглядні акценти радикального націоналізму щодо української національної ідеї» узагальнено ідейні пріоритети українського націоналізму кінця XIX – початку XX століть.

Методологічно та світоглядно вчені націоналістичної парадигми не сформували єдиної наукової школи. Втім, націоналістичний ідейно-світоглядний напрям в Україні все ж володів змістовно виразними і телеологічно монолітними ознаками. До переліку його атрибутів відноситься

активна національна свідомість, патріотизм та імператив державної самостійності.

Концептуалісти українського націоналізму обґрунтували право державного самовизначення українців на своїй етнічній території. В основу консолідації нації вони поклали національну самосвідомість і ментальні особливості, які нівелюють станові, династичні та релігійні відмінності, сприяючи формуванню єдиної національної ідеї, що скеровує народ на протидію чужинцям та об'єднує розпорошені народні елементи у взаємопотенціуючу, гомогенну державну соборність.

У третьому розділі «Фактори і досвід еволюціонування уявлень про національну ідею як засіб досягнення мети інтенсивного розвитку України» розглянуто чинники еволюціонування уявлень про національну ідею та функціонально-інструментальний ресурс української національної ідеї для реалізації потенціалу українського соціально-історичного фактора.

У підрозділі 3.1. «Порівняльний аналіз світоглядної еволюції І.Франка та М.Грушевського як віддзеркалення закономірностей концептуалізації уявлень про українську національну ідею» здійснено компаративний аналіз ідейно-світоглядного становлення І.Франка та М.Грушевського, їхнього бачення функціонально-інструментального покликання національної ідеї. Це сприяло визначенню закономірностей концептуальної суверенізації різних підходів до витлумачення української національної ідеї, зумовленості цього генезису суб'єктивним, особистісним, індивідуально-вольовим фактором.

Якщо на початках своєї діяльності І.Франко був стихійним прихильником соціалістичних ідей, то згодом він став переконаним державником. Цінність цього прикладу полягає в його показовості: значна частина інтелектуальної еліти тогочасної України пройшла аналогічні етапи ідейно-світоглядного становлення.

На відміну від І.Франка, який еволюціонував від романтичного соціалізму до націоналізму, постать М.Грушевського прикметна зворотною особливістю: світоглядна ієрархія цього вченого та громадського діяча майже не зазнала змін. М.Грушевський не вважав гасло самостійності безальтернативним: він щоразу запевняв, що захист інтересів українського народу можна забезпечити не лише в спосіб державного усамостійнення, а й за рахунок ефективного використання можливостей федерації. З незначними застереженнями можна стверджувати, що ідея федералізму залишалася домінуючою впродовж усього періоду наукової і громадсько-політичної діяльності М.Грушевського.

У підрозділі 3.2. «Евристичний потенціал ідейної спадщини української національної ідеї: діалектика об'єктивного та суб'єктивного факторів» з'ясовано світоглядний потенціал соціально-філософських

рефлексій щодо національної ідеї на зламі XIX – XX століть, здійснено порівняльний аналіз ключових ідейних пріоритетів кінця XIX – початку XX століть: безальтернативності національної ідеї для інтенсивного становлення українства, ролі особи й інтелігенції для генерування національної самосвідомості, необхідності закріплення пріоритетів національної ідеї на рівні як інституту держави, так і інших соціальних інститутів.

Доведено, що взаємопотенціювання об'єктивних та суб'єктивних факторів мало ключове значення не лише для становлення уявлень про українську національну ідею, а й для перебігу подій, пов'язаних зі спробами суверенізації України в 1917 – 1919 роках.

ВИСНОВКИ

У **висновках** здійснено теоретичні узагальнення трансформації української національної ідеї на рівні соціально-філософської думки України на зламі XIX – XX століть, запропоновано напрямки перспективних досліджень. Сутність опрацьованої наукової проблеми полягає в системному аналізі становлення соціально-філософських уявлень про українську національну ідею, у з'ясуванні закономірностей перебігу цього процесу та його впливу на суспільне буття України наприкінці XIX – на початку XX століть. Підсумки дисертації підбито в таких висновках:

1. Визначено світоглядно-аксіологічні джерела формування української суспільної еліти XIX – початку XX століть як генератора національної ідеї України. З'ясовано, що впродовж XIX століття світоглядна еліта українства пройшла в своєму становленні три якісних етапи – українознавчий (перша чверть XIX століття), українофільський (20-ті – 60-ті роки XIX століття) та власне український (починаючи з 80-х років XIX століття) – ідейного еволюціонування, яким притаманна спадкоємність і водночас розвиток на вищому теоретико-праксеологічному щаблі сприйняття визначальних для буття українства аксіологічно-телеологічних проблем і пріоритетів.

Зусилля українських інтелектуалів на українознавчому етапі генезису ідейно-світоглядної концептуалістики забезпечили етнокультурну емансипацію українців на тлі політичного та соціально-економічного домінування росіян і поляків.

Українофільський етап був періодом «практичного українофільства», який формалізувався в діяльності численних «громад», у боротьбі за конституцію, права і свободи, у просвітництві мас і динамізації ідейно-світоглядного обміну між галицькими та наддніпрянськими українцями.

Наприкінці 80-х років XIX століття українська інтелектуальна еліта прийшла до питомо української самоідентифікації, тобто стала власне українською, набула ознак генератора і носія національної ідеї.

2. Проаналізовано закономірності еволюціонування поглядів на сутність українського цивілізаційного фактора, внаслідок чого «українське питання» було підняте до рівня ключової світоглядно-телеологічної проблеми, стрижнем якої стала національна ідея – всебічний розвиток та актуалізація сутнісного потенціалу українства. Соціально-економічна модернізація кінця XIX – початку XX століть призвела до посилення асиміляційних процесів, відчуження сільської культури від міської, кризи традиційних цінностей аграрної культури. Це актуалізувало перед українством дилему вибору: інтегруватися в одну з імперських етнополітичних моделей чи відстояти право на власне націотворення. Історичний виклик змусив активну частину українського соціуму шукати адекватні відповіді, які в більшості випадків містили елементи самостійницької доктрини.

3. Визначено сукупність детермінант, що здійснили вирішальний вплив на розвиток уявлень про українську національну ідею наприкінці XIX – на початку XX століть. Трансформація уявлень про українську національну ідею відбувалася відповідно до закономірностей генезису суспільної свідомості, аксіологічно-телеологічних пріоритетів і соціальних очікувань.

Розвиток уявлень про українську національну ідею на зламі XIX – XX століть був детермінований взаємодією кількох факторів: 1) конкретно-історичним станом буття українського народу, 2) ідейною спадкоємністю аксіологічного та телеологічного гатунку, 3) вольовим рівнем концептуалістів української національної ідеї.

Ідейна еволюція поглядів щодо національної ідеї на зламі XIX – XX століть відбувалася за напрямками: а) соціальних узагальнень; б) поглиблення концептуальних положень та їх аргументаційного захисту; в) переходу від соціально-економічних та автономістських вимог до концептуалізації суверенного державного устрою як засобу гарантування оптимальної еволюції українського соціально-історичного фактора.

4. Здійснено аналіз чинників, які детермінували закономірності й особливості змістовного генезису української національної ідеї. Доведено, що уявлення про українську національну ідею еволюціонували під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів суспільної процесуальності.

Вкоріненість національної ідеї в буттєвих глибинах соціально-економічних і політичних відносин справляє істотний вплив на її функціональну ефективність, надає національній ідеї статусу об'єктивної матеріальної сили. Однак не менше значення має суб'єктивний чинник – наявність світоглядної еліти, спроможної концептуалізувати об'єктивні суспільні тенденції, надати їм виразних і переконливих ознак теоретичної обґрунтованості й спонукальності. За відсутності ефективних засобів

суб'єктивного гатунку будь-які об'єктивні передумови є недостатніми для перетворення національної ідеї в істотний фактор суспільного життя.

5. Визначено корелятивний зв'язок між змістом української національної ідеї та світоглядними, культурно-цивілізаційними, ментально-вольовими й іншими ознаками українського народу на зламі XIX – XX століть; з'ясовано, що вирішальне значення на формування української національної ідеї здійснила насамперед світоглядна суверенізація й культурно-цивілізаційне самоусвідомлення українства, зумовлені детермінативним впливом соціально-історичних особливостей генезису.

6. Розкрито сутність становлення ідейно-світоглядних пріоритетів ключових напрямів суспільної думки України кінця XIX – початку XX століть: в українському інтелектуальному середовищі виокремилися ідейно-світоглядні течії народництва, соціалізму, консерватизму та націоналізму.

Здійснено порівняльний аналіз розуміння функціонального покликання української національної ідеї представниками провідних напрямів суспільної думки України кінця XIX – початку XX століть. Зокрема, згідно з народницькою світоглядною концептуалістикою, основною детермінантою соціально-історичного розвитку вважався народ, тому основні зусилля спрямовувалися на дослідження його ідеалів, пріоритетів і проблем розвитку. Натомість аспекти державотворення відходили на другий план, тлумачилися як неактуальні й навіть деструктивні.

Соціалістичний напрям суспільної думки тодішньої України заперечував плідність ідеї якомога інтенсивнішого руху в напрямку державної суверенізації України. На його переконання, політична сепаратизація випереджала не лише реальні можливості її досягнення, а й не узгоджувалася з рівнем національної свідомості, прагненнями абсолютної більшості українського суспільства. Відтак, перевага надавалася автономістсько-федералістським орієнтаціям.

Вагомим внеском українських консерваторів у ідейно-світоглядний генезис української суспільної думки виявилася розробка принципу державності, генеалогії влади, якості політичного проводу і соціокультурного покликання еліти. На їх переконання, справжнє розв'язання проблем українства можливе лише за умови суверенної Української Держави, єдиною критеріальною ознакою для представників різних національностей, релігій і культур якої стане органічна причетність до України, визнання телеологічних пріоритетів української національної ідеї.

Радикальний націоналістичний напрям базувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації на державну незалежність. Головним рушієм соціально-історичних процесів представники цієї світоглядної парадигми вважали державу, тому основну увагу зосереджували на дослідженні закономірностей становлення державності, на генеруванні дієвої концептуалістики державності України.

7. З'ясовано, що попри численні теоретико-концептуальні розбіжності, різні напрями української суспільної думки мали чимало спільного. Зокрема, представники народницького та націоналістичного теоретичних спрямувань трактували український народ суверенною етнічно-культурною спільнотою, яка базується на відтворенні демократичних традицій. Спільним для народницького та консервативного напрямів було тлумачення людини самодостатньою цінністю, розуміння нації територіальним об'єднанням усіх громадян, які мешкають в Україні, обґрунтування цивілізаційної своєрідності українського фактора. Представників консервативного та націоналістичного напрямів у світоглядно-аксіологічному сенсі поєднувало розуміння національної ідеї як основи буття нації в боротьбі за незалежність, необхідності побудови суверенної Української держави.

8. Обґрунтовано, що основною проблемою української соціально-філософської думки була різновекторність підходів до ідеї національного самовизначення. Попри спільну стратегічну мету у вигляді національної емансипації, її змістовні параметри тлумачилися ідейними напрямиами по-різному, що стало на заваді злиттю елементів українського визвольного потенціалу в системну взаємопотенціуючу єдність.

Якщо національна ідея є рефлексійним віддзеркаленням симбіозу національних інтересів у політичній, соціально-економічній, духовно-культурній та історичній сферах, то основним недоліком її сприйняття українською соціально-філософською думкою кінця XIX – початку XX століть було приділення гіпертрофованої уваги одній із її складових за рахунок недооцінки чи нехтування решти елементів.

9. Систематизовано логіку й закономірності еволюціонування автономістської (федералістської) та самостійницької (державницької) ідей як основних світоглядних напрямків, боротьба яких детермінувала динаміку й змістовну концептуалізацію уявлень про українську національну ідею.

Привабливість федералістської ідеї зумовлювалася такими причинами: по-перше, її втілення здавалося можливим без допомоги зовнішніх чинників; по-друге, в її досягненні можна було розраховувати на допомогу тих народів Австро-Угорської та Російської імперій, які, як і українці, мали підневільний статус; по-третє, серед українських суспільних діячів була поширена віра в можливість досягнення повноцінної національної автономії, не вдаючись до аргументу «державної відрубності».

Попри домінування в середовищі української інтелектуальної еліти ідей автономії і федерації, все більшої популярності набувала інтерпретація української історії не лише як прагнення народу здобути соціальне визволення, а як необхідності власної держави. Утверджувалася ідеологія самостійництва – тлумачення українства повноцінною етнокультурною, соціальною та

історичною спільнотою, єдності українців в етнографічному, мовному та політичному аспектах.

10. Проаналізовано причини української бездержавності, ключове значення з-поміж яких посідає невиразність концептуалістики ідейно-світоглядного цілепокладання, а також стереотип, згідно з яким кожна держава базується на гнобленні, тому не може вважатися суспільним ідеалом. Тогочасне інтелектуальне середовище України виокремлювало такий перелік факторів бездержавності: брак солідарності, єдності між різними частинами України, суспільно-політичними напрямками та їхніми очільниками, між інтелігенцією та народом; розташування України на культурно-цивілізаційному перетині між Сходом та Заходом; «відлучення» інтелігенції від народних мас.

11. Обґрунтовано доцільність побудови суверенної держави як необхідної передумови повноцінного розвитку нації, реалізації її потенціалу в усіх сферах суспільного буття. З'ясовано, що лише державне існування нації створює необхідні передумови для здійснення національної ідеї. Неможливість чи невміння досягти державного об'єднання позбавляє націю передумов не лише належного розвитку, а й навіть спроможності ефективно виконувати свої життєві функції.

Попри популярність автономістсько-федералістських підходів до емансипації українства, доцільність суверенізації України в соціально-філософській думці кінця XIX – початку XX століть постала на вершині ідейно-світоглядного рейтингу цілком об'єктивно й закономірно, оскільки лише цей концептуальний підхід забезпечував вичерпний аргументаційний захист необхідності повноцінного, необмеженого волею інших країн і народів розвитку українства.

12. Доведено, що істотність генерованої українською світоглядною елітою української національної ідеї полягала насамперед в обґрунтуванні значення цього ідейно-спонукального інструмента для консолідації українського суспільства. З'ясовано, що національна ідея детермінована прагненням народу максимально реалізувати свій потенціал, наміром організувати власне соціально-економічне, політичне та духовне буття в ефективних формах. Вона відображає сукупність аксіологічних і телеологічних преференцій національного буття, формується на підставі соціально-історичних традицій, культури й менталітету нації, слугує духовним каталізатором національного відродження і стратегемою розвитку, яка визначає цільові й смислові пріоритети життєдіяльності нації.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Бабійчук І.О. Становлення української ідеї в Галичині в останній третині ХІХ століття [Текст] / І.О. Бабійчук // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць] – К., 2010. – Вип. 30. – С.250–257.

2. Бичук І.О. Політична економія у соціально-філософській концепції Михайла Туган-Барановського [Текст] / І.О. Бичук // Нова парадигма : Журнал наукових праць – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 94. – С.54–62.

3. Бичук І.О. Місце правової держави у соціально-філософській концепції Богдана Кістяківського [Текст] / І.О. Бичук // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць] – К., 2010. – Вип. 36. – С.265–272.

4. Бичук І.О. Детермінативний вплив якості провідної верстви на ефективність суспільства у творчості В'ячеслава Липинського [Текст] / І.О. Бичук // Мультиверсум. Філософський альманах – Вип. 5 (93). – К., 2010. – С. 130–140.

5. Бичук І.О. Основи соціальності крізь призму праці Михайла Грушевського «Початки громадянства: генетична соціологія» [Текст] / І.О. Бичук // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць] – К., 2010. – Вип. 37. – С.370–377.

АНОТАЦІЯ

Бичук І.О. Еволюція української національної ідеї у соціально-філософській думці України на зламі ХІХ – ХХ століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Інститут вищої освіти НАПН України, Київ, 2010.

Дисертація присвячена систематизації світоглядних закономірностей і особливостей еволюціонування української національної ідеї у соціально-філософській думці України на зламі ХІХ – ХХ століть. Здійснено комплексний аналіз чинників, які детермінували розвиток суспільної свідомості України в означений період; узагальнено та ієрархізовано фактори, які визначили становлення уявлень про українську національну ідею.

Проведено порівняльний аналіз ідейно-світоглядної спадщини діячів, які стояли біля витоків українського національного відродження, теоретично обґрунтовували національну ідею, сприяли своєю суспільно-політичною та науковою діяльністю утвердженню національної свідомості українців.

Визначено функціонально-інструментальні, аксіологічні та телеологічні пріоритети оптимальної корелятивної відповідності уявлень про національну ідею як об'єктивний статус-кво суспільної дійсності, окреслено перспективи його еволюції. Обґрунтовано тезу, згідно з якою ключовим критеріальним орієнтиром коректної концептуалістики національної ідеї є симбіоз теоретико-інтерпретаційної переконливості та практичної ефективності.

Ключові слова: українська національна ідея, комплексність, системність, ідейні пріоритети, аксіологічно-телеологічна картина світу, порівняльний аналіз, ідеологічна дійсність.

АННОТАЦІЯ

Бычук И.А. Эволюция украинской национальной идеи в социально-философской мысли Украины на рубеже XIX – XX веков. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Институт высшего образования Национальной Академии педагогических наук Украины, Киев, 2010.

Диссертация посвящена систематизации мировоззренческих закономерностей и особенностей эволюции украинской национальной идеи в социально-философской мысли Украины на рубеже XIX – XX веков. Осуществлен комплексный анализ факторов, детерминировавших развитие общественного сознания Украины в отмеченный период, обобщены и иерархизированы факторы, определившие становление представлений об украинской национальной идее.

Обосновано положение, согласно которому мировоззренческо-интерпретационная проблема системного, комплексного восприятия и сбалансированного оформления украинской национальной идеи в виде телеологических приоритетов по объективным причинам оказалась наиболее обострённой на рубеже XIX – XX веков – в период интенсивного становления ценностно-целевых приоритетов жизнедеятельности украинского общества.

Раскрыта сущность становления идейно-мировоззренческих приоритетов ключевых направлений общественного мнения Украины конца XIX – начала XX веков: в украинской интеллектуальной среде сформировались идейно-мировоззренческие течения народничества, социализма, консерватизма и национализма. Осуществлен сравнительный анализ понимания функционального призвания украинской национальной идеи представителями упомянутых идеологических парадигм.

Осуществлен сравнительный анализ идейно-мировоззренческого наследия деятелей, стоявших у истоков украинского национального возрождения, теоретически обосновавших национальную идею, способствовавших своей общественно-политической и научной деятельностью утверждению национального самосознания украинцев.

Автором обоснован тезис, в соответствии с которым представления об украинской национальной идее эволюционировали под взаимопотенцирующим влиянием объективных и субъективных факторов общественной процессуальности. Укоренённость национальной идеи в бытийственных глубинах социально-экономических и политических

отношений оказывает существенное влияние на ее функциональную эффективность, наделяя национальную идею статусом объективной материальной силы. Однако не меньшее значение имеет субъективный фактор – наличие интеллектуальной элиты, способной концептуализировать объективные общественные тенденции, придать им выразительные признаки теоретической обоснованности.

Выяснено, что на рубеже XIX – XX веков получила последующее развитие взаимосвязь между содержанием национальной идеи и мировоззренческими, культурно-цивилизационными, ментально-волевыми и другими признаками народа; высокий уровень конвенциональности обрёл тезис, согласно с которым решающее значение на формирование национальной идеи осуществляет в первую очередь мировоззренческая суверенизация и аксиологическо-телеологическое самоосознание украинства.

Систематизирована логика и закономерности эволюции автономистской (федералистской) и самостийницкой (государственнической) идей как основных мировоззренческих направлений, чья борьба детерминировала динамику и содержательный генезис концептуализации представлений об украинской национальной идее.

Проанализированы причины украинской безгосударственности, ключевое значение среди которых имеет отсутствие или недостаточная выразительность концептуалистики идейно-мировоззренческого целеполагания, а также ложный стереотип, в соответствии с которым каждое государство якобы базируется на притеснении, поэтому априори не может претендовать на статус общественного идеала.

Доказано, что существенность генерированной украинской мировоззренческой элитой украинской национальной идеи заключалась главным образом в обосновании значения и роли этого идейно-побудительного инструмента. Выяснено, что национальная идея детерминирована стремлением народа максимально реализовать свой полиаспектный потенциал, намерением организовать собственное социально-экономическое, национально-политическое и духовно-мировоззренческое бытие в предельно эффективных формах.

Концептуализировано значение украинской национальной идеи в контексте консолидации украинского общества и утверждения суверенного государства. Определены функционально-инструментальные, аксиологические и телеологические приоритеты оптимального коррелятивного соответствия представлений о национальной идее как объективному статус-кво общественной действительности, так и перспективам его эволюции. Обоснован тезис, в соответствии с которым ключевым критериальным ориентиром корректной концептуалистики национальной идеи является симбиоз теоретико-интерпретационной убедительности и практической эффективности.

Ключевые слова: украинская национальная идея, комплексность, системность, идейные приоритеты, аксиологическо-телеологическая картина мира, сравнительный анализ, идеологическая действительность.

SUMMARY

Bychuk I.A. Evolution of the Ukrainian national idea in the social and philosophical thought of Ukraine at the turn of the XIX – XX centuries.
Manuscript.

Thesis for candidate degree of philosophical sciences, speciality 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. – Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2010.

Dissertation is devoted to systematic philosophical evolution and peculiarities of the Ukrainian national idea in the social and philosophical thought of Ukraine at the turn of the XIX – XX centuries. A comprehensive analysis of factors that determined development of social consciousness of Ukraine in the designated period accomplished. Summarized and built hierarchy of factors that determined the formation of representations of the Ukrainian national idea.

A comparative analysis of ideological and theoretical heritage of founders of the Ukrainian national revival that theoretically justified the national idea and favored for its socio-political and scientific activities of the establishment of Ukrainian national consciousness conducted.

The functional and instrumental, axiological and teleological priorities under optimal correlative notions of the national idea as an objective status quo of social reality and the prospects for its evolution were determined. The thesis according to which the key conceptuality criterion of correct guidance of the national idea is a symbiosis of theoretical and practical interpretation and convincing performance was justified.

Key words: Ukrainian national idea; complexity; systematic; ideological priorities; axiological and teleological world-model; comparative analysis; ideological reality.